

СЪОБЩЕНИЯ

ТЪКАЧНИТЕ СТАНОВЕ В БЪЛГАРИЯ

Красимира Кръстанова

Тъкането се осъществява чрез взаимноперпендикулярното преплитане на групи от нишки, при което се формира мрежеста тъканна повърхност. За да се постигне това, е необходимо обособяването на основа и вътък. Еластичният характер на текстилните материали налага необходимостта от опъване на едната група от нишки, т. е. образуване на *основа*. Конецът, който преминава през основните нишки и се преплита с тях, се нарича *вътък*. Важен компонент на същинското тъкане е наличието на механизъм, с чиято помощ основните нишки се разделят на две части, горна и долна, и се образува т. нар. *зев*.

Най-простият начин за опъване на основните нишки е разполагането им върху дървена, хоризонтална или вертикална рамка или обтягането им на вбити в земята колчета¹. При използването на вертикални рамки в някои случаи основата се опъва чрез обтежаване с глинени тежести, каквито се срещат при археологически разкопки в цяла Европа, вкл. и на Балканите, още от праисторическата епоха². Те говорят за повсеместна употреба на вертикалните станове в Средиземноморието и Европа в древността. Друг начин за опъване на основните нишки е прилаган в Предна Азия и Закавказието. Там това се извършва чрез употребата на двойки клинове, поставяни в изрязани на страничните греди на дървената рамка отвори³.

Твърде разнообразни по конструкцията са хоризонталните станове. За употребата им в древността съдим по запазените като преживелица тъкачен стан, битуващ при казахите⁴. Особеност при него е, че конструктивните му елементи се оформят още в процеса на основаване на тъканта. За опъване на основните нишки се използват колчета. Подобен вид уреди и досега са запазени в някои страни на Далечния изток⁵. В някои случаи основните нишки се опъват върху цялата дървена рамка, поставена на право на земята. Такива станове са били използвани и в началото на XX в. от някои народи в Централна Азия (казахи, киргизи, узбеки и др.) за изтъкаване на килими⁶. Те и досега битуват сред иранците от областта Кимран⁷.

¹ Каров, Д. М. О развитии примитивных орудий. – В: Проблемы истории первобытного общества. М. – Л., 1960, с. 21.

² Кларк, Дж. Доисторическая Европа. Экономический очерк. М., 1953, 192 – 202; Карцов, Г. И. Битът на старите траки според класическите писатели. – Сб. БАН, кл. Ист.-фил. и фолкл., 1, 1913, с. 28; Миков, В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 34.

³ Каров, Д. М. Цит. съч., 21 – 22.

⁴ Пак там, с. 22, 23.

⁵ Leroi-Gourhan, A. L'homme et la matière. Paris, 1949, p. 300.

⁶ Tzarova, E. Introduction. – In: Rugs and carpets from Central Asia. London, 1984, 5 – 22.

⁷ Suidenak, J. Techniques et matériaux de tissage des tapis d'Orient. – In: Tapis du Monde entier. Paris, 1982, 9 – 23.

При прилагането на хоризонтални или вертикални дървени рамки в тъкачеството прави впечатление ограничеността в дължината на основата, която е равна на дължината на тъканта. Тя става относително неограничена с появата на отделни въртящи се кросна при хоризонталния стан. Твърде старинен е станът, чиито кросна се поставят на вилообразно разклонени колчета, забити в земята. Той не е постоянно закрепен уред и се свързва с тъкачната традиция на номадските народи⁸. Интерес представлява фактът, че неговата употреба е била характерна за населението на Югоизточна Македония, което се е занимавало с подвижно овчарство⁹. След изтъкаването на необходимото количество плат такива уреди се развалят.

Неподвижен уред, който се състои от четири или шест кола, поддържащи кросната и останалите конструктивни части, е т. нар. копан стан, разпространен на територията на Балканския полуостров¹⁰. С усъвършенствването на уреда и технологията за тъкане хоризонталният стан придобива усложнена конструкция и се превръща в постоянен самостоятелен механизъм.

Заедно с усъвършенствването на видовете станове се усъвършенствуват и механизмите, с чийто помощ се образува зев. В Централна Азия до късно са запазени станове без нищелков апарат и вътъчните нишки се прокарват с пръсти или се завързват на възли¹¹. Още от древността обаче започват да се използват различни приспособления за механично разделяне на основните нишки. Такава е употребата на решетката, т. е. дъска с успоредно издадени процеци по цялата ѝ дължина, или прилагането на една нищелка и дъска за смяна в положението на основните нишки и т. н.¹²

С по-големи технически възможности е станът, чийто зевообразуващ механизъм се състои от две нищелки. Не би било възможно да се определи откога започва неговата употреба. Хоризонталните станове с две нищелки са познати на народите в Европа, Северна Африка, Индия и Далечния изток¹³. В този случай се използва една по-сложна система от скрипки и педали, което улеснява значително тъкането и позволява по-голяма производителност на труда. Широки възможности за декоративната украса на тъканите и многообразното формиране на тяхната фактура предлага употребата на три, четири и повече нищелки.

Набиването на тъканта се развива паралелно с еволюцията на уредите за тъкане. В началото то се е извършвало с ръце или с помощта на дървен нож, който не е свързан конструктивно с опорите на стана¹⁴. По-късно се е оформило бърдо, което е служило едновременно и за равномерно разпределение на основните нишки, и за набиването на вътъка. В средата на средновековието в Европа вече са били познати тези му две функции, за което свидетелствува миниатюрата от Мистра от XIII в.¹⁵ С усъвършенствването на домашните хоризонтални станове то става неотменна част от тяхната конструкция, каквато я намираме през XIX и началото на XX в.

Между вертикалния и хоризонталния стан съществуват няколко типологични различия. Вертикалният стан представлява четириъгълна дървена рамка, на която в горния и долния край са разположени успоредно двете кросна и около тях се завива основата. Хоризонталният стан има две носещи, водоравно разположени греди и дър-

⁸ Каров, Д. М. Цит. съч., с. 23.

⁹ Черкезова, М. АЕИМ 740 — II, с. 75.

¹⁰ Венедикова, В. Принос към изучаване на тъкачеството. — В: Езиковедско-етнографско изследване в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 651 — 655; Μακρής, Κ. Νεοελληνική χειροτεχνία. Αθήνα, 1969, σ. 139.

¹¹ Leroi-Gourhan, A. Цит. съч., с. 305.

¹² Каров, Д. М. Цит. соч., 22 — 23; Leroi-Gourhan, A. Цит. съч., с. 309.

¹³ Leroi-Gourhan, A. Цит. съч., 303 — 304.

¹⁴ Каров, Д. М. Цит. съч., 22 — 23; Leroi-Gourhan, A. Цит. съч., 309 — 312.

¹⁵ Венедикова, В. Цит. съч., 651 — 655.

вена рамка, на която са поставени останалите конструктивни части. За него е характерна по-сложна конструктивна система, състояща се от скрипци и педали. На задното кросно на стана се завива основата, а на предното — изтъканият плат.

При вертикалния стан основата е в отвесно положение, дължината ѝ е сравнително ограничена, а ширината на готовата тъкан може да достигне до 4 м. При хоризонталния стан основата е във водоравно положение, нейната дължина е относително неограничена, а ширината ѝ може да варира от 40 до 120 см. За да се получи по-широка тъкан, е необходимо съшиването на отделните платове. Отвесният стан има една неподвижна нищелка, а хоризонталният е с по-развит зевобразуващ механизъм с две или повече подвижни нищелки. Вътъкът се промушва с ръце или с вилообразна совалка между основните нишки при вертикалния стан. При работа на хоризонтален стан за това се използва лодкообразна совалка, която преминава по цялата ширина на тъканта в две посоки. Той се набива ръчно или с малка зъбчата набивачка на отвесния стан и с бърдото — на хоризонталния.

Особеностите на определен тип стан оказват влияние върху използваните начини за тъкане и орнаментиране, което от своя страна влияе върху общия вид на готовата тъкан. Това ни дава основание да приемем утвърдената в българската етнографска литература класификация на станове, която ги подвежда под два типа: вертикален (отвесен) и хоризонтален стан¹⁶. Тук ще направим опит да покажем общото и особеното в конструкцията на използваните в българското традиционно домашно тъкачество станове, което влияе върху способите за тъкане и орнаментиране, а следователно се отразява и върху вида на народните ви тъкани. Това изисква да се изследват детайлно тъкачните уреди, като се покажат най-широко разпространените и най-типичните сред българите, да се разкрият локалните и регионалните особености в тяхната конструкция и да се потърсят причините, които са ги обусловили. Предвид обема на работата ще се ограничим в представянето на терминологията, която отразява само най-характерните названия на тъкачните уреди и техните конструктивни елементи.

* * *

В българското традиционно домашно тъкачество употребата на вертикалния стан е по-ограничена. Негов старинен вариант намираме в някои селища на Средните и Западните Родопи, Странджа, Източна Стара планина, югозападните и западните части от българската историческа етническа територия. Това е т. нар. *прав стан* (*статъ*, *статилъ*, *стетьое стан* — в селищата на Западните Родопи, Странджа, Гоце Делчевско, Охридско, Пиротско, *халищеве кросна* — в някои селища на Средните Родопи, *сухъ* — в Котленско). Той се състои от две обли греди, наречени *кросна*, които са с диаметър около 15 см и дължина — до 4 м. В Родопите горното кросно се завързва с въжега на една греда от тавана, а в Гоце Делчевско и Котленско то се поставя на забити в земята високи колове, които в горната си част са вилообразно разклонени. Долното кросно увисва на основата, която обикаля около двете греди. То се обтежава с камъни, за да бъдат опънати основните нишки.

По-съвършено е устройството на вертикалния килимарски стан (*стан, разбой* — в Западна България (Чипровско, Царибродско, Пиротско, Самоковско), *устръгва* — в Котленско). Той представлява дървена рамка, чиито странични дървета се наричат *устои* (*сой* — в Самоковско)¹⁷. Кросната са две обли греди с диаметър около 20 —

¹⁶ В а к а р е л с к и, Хр. Принос към изучаването на българските тъкачни станове. — ИЕИМ, 19, 1931, 23 — 34; Етнография на България. С., 1974, 390 — 396; В е н е д и к о в а, В. Хоризонталният тъкачен стан у българите. — ИЕИМ, 7, 1964, с. 74; С т а н к о в, Д. Черги и килими. С., 1975, 20 — 21.

¹⁷ В е л о в, Д. Български килими. С., 1960, 36 — 47.

25 см и дължина до 5 м. В двата си края те завършват с правоъгълни издатъци, които се поставят в отворите на страничните греди, където се обездвижват с болтове. Старите станове в Котленско са нямали прорези, а метални скоби, в които се слагат краищата на кросната и се обездвижват чрез дървени клинове. От началото на XX в. е започнала употребата на усъвършенствувани станове, при които основата се опъва и отпуска чрез болтове, поставени под горното кросно в прорезите на страничните греди.

При съпоставянето на двата вида вертикални станове става ясно, че правият стан има по-старинна конструкция. Той представлява развита форма на отвесните станове, използвани през античността и средновековието от населението по българските земи, като глинените тежести за опъване на основата са заменени с обтежено долно кросно. Вторият, по-усложнен вид вертикален стан е свързан с домашното тъкане на килими. Такава е и конструкцията на мутафчийския стан, който е бил използван в занаятчийското производство на различни козиняви изделия. Според мнението на някои български етнографи¹⁸ този вид стан е заемка от Изток. Действително съпоставянето на българския килимарски стан и стана за тъкане на килими в Близкия изток¹⁹ говори в полза на подобно мнение. При сравнение се забелязва подобие в тяхната конструкция. Терминологията, особено при названието на някои части на мутафчийския стан²⁰, също свидетелства за източния му произход. Все още обаче това не е достатъчно доказателство за отхвърлянето на тезата, приемаща съществуването на този стан в българската историческа етническа територия от твърде отдалечена древност. От друга страна, когато се съпоставят по-старинните с по-новите образци килимарски станове от Чипровци, Котел и другите килимарски центрове, се забелязва развитие в тяхната конструкция, което се проявява много ясно през последните десетилетия на XIX и началото на XX в.

Като традиционен и най-широко разпространен уред за домашно тъкане у българите във всички области на етническата ни територия се използва хоризонталният тъкачен стан. За обозначаването му в българския език има два широко разпространени термина: *стан* (*лѣтав стан* за разлика от правия в Родопите) – в цяла Централна и Източна България, и *разбѣй* – в западните части на българската етническа територия, в Северна Добруджа и спорадично в Югоизточна България.

В българската етнографска литература мобилността на хоризонталните станове се приема като белег, по който те се класифицират в две групи – подвижни и неподвижни²¹. Подвижният хоризонтален стан представлява едно доста сложно устройство. Носещите рамки на уреда са твърде разнообразни по форма. Те могат да имат П-или Г-образен вид, да са продължение на краката на стана или да заемат само част от долните греди. Но тяхната форма не се отразява върху принципа на тъкане на хоризонтален стан и изразява само частни особености. Много интересни и разнообразни са и наименованията им, между които ще споменем *стра̀ни*, *кору̀ни* (*корѡ̀нки*, *корѡ̀нчета*), *кракѡ̀* (*но̀зе*, *но̀дзѡ̀*), *сохѡ̀* (*со̀ви*, *со̀фѝ*, *со̀и*), *стрѣ̀кове*, *ма̀ни* (майки), *плѣ̀зове*, *са̀нка*, *креватѡ̀ни* и др. В някои райони, между които Родопите, Плевенско и др., късите гредички, носещи рамката на стана, се наричат *кракѡ̀*.

Системата за обтягане на основата върху стана се състои от две кросна и механизъм за тяхното обездвижване. Кросното е с дължина от 80 – 100 до 120 см. То има цилиндрична форма. В единия си край завършва с кубичен издатък, който се нарича

¹⁸ В а к а р е л с к и, Хр. Етнография на България. . . , с. 396; В е н е д и к о в а, В. Мутафчийският занаят в България. – ИЕИМ, 1, 1953, с. 127.

¹⁹ S u i d e n a k, J. Цит. съч., 12 – 13.

²⁰ В е н е д и к о в а, В. Мутафчийският занаят. . .

²¹ В а к а р е л с к и, Хр. Етнография на България. . . , 390 – 396; В е н е д и к о в а, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , 42 – 82.

глава. Названието му навсякъде в етническата територия е *кросно*, срещащо се в различни фонетични варианти (*крусно*, *крѝсну* и др.). Според мястото си на стана то се нарича *предно* или *задно*, *горно* или *долно*, а в югозападните части се среща наименованието *мъжко* (за задното) и *женско* (за предното) *кросно*²². Задното кросно се обездвижда с дълга пръчка, която се нарича *укрепалка* (*укряпка*), *прът*, *повъртало*. Със същите наименования се означава и колчето, с което се опъва основата и се обездвижда предното кросно, но за разлика от задната пръчка то се нарича *малка укрепалка*, *малка запъналка*, *малка повъртулка*.

Зевообразуваният механизъм, чрез който се разделят основните нишки, са нищелките. Те носят названието *ниџи*, *нищелници*, използвано в цялата етническа територия. Зевообразуваният механизъм се задвижва от система, състояща се от педали и скрипци. При натискането на педалите нищелката пада надолу и половината от нишките също се смъкват, като по този начин се образува зев. При смяна на педалите се сменя и мястото на основните нишки. Скрипците осигуряват плавното движение на нищелките и образуването на равномерно отворен зев. Най-разпространеното название на педалите е *подножи* (*подножки*, *подложки* и др.), но се срещат и наименованията *крака* и *настъпалца*. Широко разпространени термини за обозначаване на скрипците са *скрипълци*, *скрипчета* и по-рядко — *лястовички*, *күкли*, *ушники*, *гяволчета*, *дяволце* и др.

Уредът, който се използва за равномерно подреждане на основата по ширина и за набиване на тъканта, е т. нар. *бърдо* или *гребен*. Той се поставя в специална дървена рамка, чиято горна част е подвижна и удобна за хващане. Тя се нарича *набърдило* (с фонетични варианти — *бърдила*, *набърдник* и др.) или *ватали*.

При тъкане вътъкът се промушва със специален уред, чието наименование е *совалка* (*суфалка*, *софалка*, *сувалка*), а в Родопската област фиксираният термин е *ткачѐ* (*качѐ*). Совалката има лодкообразна форма с прорез за преминаване на вътъчния конец от едната ѝ страна.

За да се осигури равномерната ширина на тъканта, а същевременно и да се предпази гребенът от повреда, се прилага обтягането на изработвания плат с приспособление, състоящо се от две метални части. То се нарича *зѝбци* (*зѝмбци*, *зѝпци*), *рѝзпънки*, *напрусци* и др.

Освен описания дотук хоризонтален стан, който притежава система за обтягане на основата, състояща се от две кросна, в българската тъкачна традиция, макар и в по-ограничена степен, съществува и хоризонтален стан с три кросна. Той се среща в някои селища на Западна България и Подбалканския район²³. Характерно за него е използването на допълнително кросно, чието наименование е *надкросник*. То се поставя в специално издълбани жлеbove в рамките на стана, над задното кросно, и служи за регулиране на височината на основните нишки, които през него се насочват към предното кросно.

Твърде интересни са и станове с повратно движение на основата, т. нар. *тъкане на герим*, които се срещат в отделни български етнически области — Разградско и Охридско²⁴. Особеност на неговото устройство представлява задното кросно, което е неподвижно и не служи за навиване на основата. Тя е навита на кълбо и окачена на гредите над стана, откъдето преминава към предната част на уреда, а след това от-

²² Черкезова, М. Тъкани. — В: Пирински край. С., 1980, с. 228.

²³ Венедикова, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , 74 — 76; Черкезова, М. Тъкани. . . , с. 229.

²⁴ Маринов, В., З. Димитров, Ив. Коев. Принос. — ИЕИМ, 2, 1955, 95 — 216; Коев, Ив. Към въпроса за народната текстилна орнаментика в Герлово. — В: Езиковедско-етнографско изследване в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, 655 — 663; Венедикова, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , с. 74, 79.

ново в посока назад. Там тя се завива под кросното и след това вече тръгва към предното кросно. При тъкане основата се отпуска постепенно. Зевообразуваният механизъм и системата за неговото задвижване, както и начинът на тъкане са същите като при хоризонталния стан с две кросна. Както при работа на стан с три кросна, така и тук принципни различия в технологията за изработване на тъкани няма.

Към групата на неподвижните станове спада т. нар. *копан стан*. И до 20-те години на XX в. той е бил широко разпространен в Дунавската равнина, където льосовата почва има значение за неговата направа. Копаният стан се различава от останалите хоризонтални станове по това, че краката на тъкачката се намират в един трап. Той се изкопава според височината на жената тъкачка, която, сядайки на ръба му, спокойно да може да достига педалите. В задната част се забиват две четалести колчета, на които се слага задното кросно. В предната част, от двете страни на трапа, се забиват също две такива колчета, но тяхната височина достига до 50 см. На тях се поставя предното кросно. Предните и задните колчета са свързани с две дълги дървета, върху които се поставят напречно пръчки. За тях се привързват нишелките със скрипците и педалите и набърдилото с гребена. Принципът за тъкане е същият, както и при общоразпространения хоризонтален стан.

Неподвижни станове, т. нар. *станове на колове*, направени от „разсохати“ дървета (т. е. такива, които в горната си част завършват с вилообразно разклонение), в миналото са били използвани в Родопите и Беломорска Тракия. Техният вид може да се реконструира на базата на някои образци, описани в етнографската литература, или като се имат предвид подвижни станове, повтарящи устройството на неподвижните²⁵. При него страничните рамки на стана представляват вилообразни дървета, по три от всяка страна, които преминават през носеща греда и са забити в земята. Тази греда служи само за повдигане на дъската за седане. Кросната и останалите конструктивни части на стана са поставени на тази рамка. Бихме искали да отбележим, че описаният уред не повтаря устройството на копаните станове, както се смяташе досега, а представлява друг вид неподвижен хоризонтален стан.

Интересен вид неподвижни станове са *кованите станове*. Те са разпространени в Гоце Делчевско и Разложко²⁶. Той представлява дървена рамка, направена от четири големи кола, които са зачукани неподвижно в пода и тавана на помещението, където са монтирани. За гредите на тавана се привързват скрипците и набърдилото. Начинът на тъкане не се различава по нищо от технологията за изтъкаване на плата при другите хоризонтални станове.

Според мястото на кросната върху рамката на стана се определя и положението на основата²⁷. В този смисъл различаваме станове с водоравно разположена основа, когато предното и задното кросно се намират на еднаква височина; станове с наведена напред основа, когато задното кросно стои по-високо от предното; и станове с наведена назад основа, когато задното кросно е на по-малка височина от предното. По-голямо разпространение имат вторите два вида. Становите с наклонена назад основа се срещат предимно в Северна и Източна България, Средна и Източна Стара планина, Средна гора и подбалканските селища. Употребата на подвижни станове с наведена назад основа започва постепенно да нараства от средата на XIX в., което в известна степен се обуславя и от развитието на дървообработващите занаяти в Средна Стара планина през епохата на Възраждането²⁸. Хоризонталните станове с наведена

²⁵ В а к а р е л с к и, Хр. Бит и език на тракийските и малоазийски българи. Ч. 1. С., 1935, с. 137; В е н е д и к о в а, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , с. 71.

²⁶ В е н е д и к о в а, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , 70 – 72; Ч е р к е з о в а, М. Тъкани. . . , с. 228.

²⁷ В а к а р е л с к и, Хр. Етнография на България. . . , с. 390.

²⁸ Т е н е в а, Н. Традиционните дървообработващи занаяти и мястото им в бита на населението от Средна Стара планина. (Дисертация) . С., 1983, 118 – 132.

напред основа преобладават в Югоизточна България, южните райони на Родопите, в Рила (Самоковско), в Македония и Западна България (Кюстендилско, Софийско, Трънско и спорадично в Берковско). Становете с водоравно разположена основа заемат повече междинно положение и са разпространени главно в Източните, Средните и Западните Родопи, в някои селища на Югоизточна Тракия и спорадично в Пиринско. През епохата на Възраждането Банско се оформя като център за занаятчийско производство на станове, откъдето станове с водоравно разположена основа се разпространяват в Пиринския край²⁹.

Положението на предното и задното кросно върху рамката на хоризонталния стан не оказва никакво влияние върху технологията на тъкане. Независимо от положението на основата, от подвижността или неподвижността на уреда тъкането на хоризонтален стан се осъществява по технология, изградена на базата на система за опъване на основните нишки върху кросната и наличието на зевообразуващ механизъм, задвижван с помощта на устройството от педали и скрипци.

Развитието както на уредите, така и на технологията за тъкане е твърде бавен процес, свързан с тяхното постепенно усъвършенствуване. От една страна, то спомага за облекчаване, а в същото време и за ускоряване на работата при тъкането, а, от друга — се подобрява качеството на изработвания плат. Именно формата на хоризонталните станове би могла да ни помогне да разберем какво е историческото развитие на уреда през вековете.

Известно е, че в началните етапи от развитието на техническите съоръжения неразривна съставна част на уредите и тяхна опора са били земята и човекът³⁰. Да се отдели от тях оръдието на труда било възможно само с цената на извоюване на по-голяма независимост от тези два фактора.

В българското домашно тъкачество такъв пример са неподвижните станове, чиито рамки са направени от разсохати дървета, забити в земята. Те са били известни и на други балкански народи³¹, което предполага общ път в развитието на уреда. Кога е започнала употребата им и как са изглеждали станове в началото на тяхното възникване, е трудно да се каже. Най-ранното сигурно свидетелство, което се отнася за XIII в., ни дава миниатюрата от Мистра в Пелопонес³². Тя представя тъкачка, работеща на хоризонтален стан, чиято конструкция е изградена от две двойки вилообразни колчета, забити в земята. Този уред притежава развит зевообразуващ механизъм. Тъканта е набивана с гребен, който все още не е поставен в рамка. Предното кросно е привързано за кръста на жената и лежи в скута ѝ. Според мнението на В. Венедикова това е причината за наличието на станове с наведена напред основа в българската тъкачна традиция³³.

Може да се предположи, че използването на разсохати дървета с еднаква височина, на които се поставя предното и задното кросно, е довело до появата на водоравно разположената основа. По силата на традицията за възпроизвеждане на формите в народната материална култура³⁴ подвижните станове повтарят конструкцията на неподвижните. Явно не е случайно разпространението на тъкачни станове с водоравна и наведена напред основа в районите, където в миналото е съществувал т. нар. стан на колове.

Като се има предвид наличието на копаните станове в цяла Северна България,

²⁹ Черкезова, М. Тъкани. . . , 221 – 231.

³⁰ Каров, Д. М. Цит. съч., с. 61.

³¹ Венедикова, В. Принос. . . , 651 – 655.

³² Венедикова, В. Принос. . . , 651 – 655.

³³ Венедикова, В. Хоризонталният тъкачен стан. . . , 77 – 78.

³⁴ Михайлова, Г. Материалната култура като обект на изследване от етнографската наука. – Бълг. етногр., 1975, № 2, 5 – 22.

разпространението на хоризонтални станове с наведена назад основа в същия ареал би могло да се обясни с факта, че в развитието на уреда и при стремежа той да се направи самостоятел при подвижните станове се повтаря формата на съществуващия неподвижен. Например в Котленско е запазен старинен образец хоризонтален стан, при който задното кросно лежи на равнището на земята, поставено само в четалите на носещата греда. Предната му част е издигната над земята около 40 см. В случая се забелязва повторение на външния вид на носещата рамка, ала уредът е вече подвижен и самостоятелен.

Характерна черта в процеса на развитие на уредите е неговата продължителност. Еволюцията се извършва постепенно чрез усъвършенствуване на отделни конструктивни елементи. Фактор за подобренията в устройството на тъкачния стан представлява развитието на домашното производство и използване жилищното пространство³⁵. В това отношение кованите станове представляват интерес. При тях гредите на тавана служат и като конструктивен елемент на уреда — за тях се привързват скрипците с нищелките. В случая тъкачният стан е зависим от жилищното пространство и затова той е самостоятелен. В този смисъл за него е характерна конструктивна незавършеност. Такива станове са познати и на някои народи от Поволжието — чуваши, марици, удмурти и др.³⁶

Имаме основание да смятаме, че станът с повратно движение на основата също представлява етап в развитието от по-прост към по-усъвършенствуван хоризонтален стан. Неговото задно кросно е неподвижно. То не служи за навиване на основата, а само за нейното насочване към предното кросно. Цялата основа е навита на кълбо, закачено за гредите на тавана. Тя се отпуска постепенно при работа. Системата за обтягане на основата е несамостоятелна, а станът — конструктивно незавършен. Това оказва влияние върху целостта на технологичния процес при тъкане — липсва моментът за навиване на основата на задното кросно. Така при *тъкане на герим* се губи повече време за отпускане на основните нишки, а при недостатъчна опитност се отразява и върху качеството на готовата тъкан. Подобен начин за тъкане, при който основата не е навита на кросно, съществува и у други народи — в Поволжието (мордви, чуваши, марици), в Кавказ (абхазци, осетинци) и др.³⁷ При тях са били използвани станове само с едно кросно, а основата е привързвана на колче, вбито в земята, на стълбите или в рамката на уреда.

Ако при класификацията на хоризонталните станове, прилагани в българското домашно тъкачество, имаме предвид тяхната еволюция в конструктивно отношение, тогава ще се оформят две големи групи:

А. Преходна група, т. е. уредите, в чиято конструкция са отразени моменти от развитието и усъвършенствуването на хоризонталния стан: *копан стан*, *стан на колове*, *кован стан*, *стан с повратно движение на основата*.

Б. Съвременна група, т. е. уредите с конструктивна самостоятелност: *подвижни станове с две кросна* (независимо от положението на основата) и *подвижен стан с три кросна*.

* * *

Употребата на уредите за тъкане, т. е. на вертикалния и на хоризонталния стан, до голяма степен определя единството в тъкачната традиция у българите. Техните конструктивни особености предопределят начините за работа в целия технологичен ци-

³⁵ Каров, Д. М. Цит. съч., 60 – 64.

³⁶ Пак там.

³⁷ Лебедева, Н. И. Прядение и ткачество восточных славян. — В: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 517.

къл при направа на тъкани изделия. Локалните специфики в устройството на тъкачните уреди се дължат както на старинни черти, характерни за домашното тъкачество, така и на различията като стадии от общото им историческо развитие. Важна роля за голямата устойчивост във формата и конструкцията на традиционните тъкачни станове, както и на начините за тяхното приложение играе непрекъснатият потомствен характер за предаване на трудовия опит и знания в областта на домашното тъкане.

ТКАЦКИЕ СТАНЫ В БОЛГАРИИ

Красимира Крыстанова

(Резюме)

После наиболее общего ознакомления с принципами ткачества, в настоящей статье рассматривается ткацкий стан как орудие производственной деятельности людей. Он представлен в его развитии от обычной деревянной рамы до сложного целостного механизма, причем прослеживается путь совершенствования его формы и конструктивных элементов. На этом основании показаны общие черты и основные различия между вертикальным и горизонтальным станами, оказывающие влияние на практику выработки и орнаментации тканей. Это позволяет исследовать традиционные для болгарского домашнего ткачества станы, а также вскрыть их конструктивные особенности в разных районах нашей исторической этнической территории. Таким образом создается возможность, с одной стороны, выявить многообразие местной специфики ткацких приборов и обнаружить причины, обусловившие его, и, с другой стороны, сделать попытку построить новую классификацию.

Единство ткацкой традиции у болгар в большой степени определяется употреблением вертикального и горизонтального станов. Сравнительно более ограниченное применение находит отвесный стан, который представлен более старинным в конструктивном отношении *стоячим станом* и более усложненным *станом для тканья ковров*. При их сопоставлении становится ясным развитие его формы и устройства.

Широкое распространение на всей болгарской этнической территории имеет горизонтальный ткацкий стан. Несмотря на некоторые местные особенности формы и конструктивных элементов, его устройство в целом проявляет единство во всех областях страны. Эти особенности иллюстрируют отдельные этапы исторического развития этого приспособления в болгарских землях. Имен в виду эволюцию горизонтального стана в отношении конструкции, мы можем объединить его различные виды в две группы: а) *переходная группа*; б) *современные домашние ткацкие станы*.

WEAVING LOOMS IN BULGARIA

Krasimira Krăstanova

(Summary)

After a general information about the principles of weaving, the present article considers the loom as a device for man's productive activity. It is shown in its development from an ordinary wooden frame up to a complex independent mechanism, the way in which its form

and structural elements were improved being described. The general signs and basic differences between the vertical and the horizontal loom are shown with the influence they have on the manner of ornamenting the fabrics.

This makes it possible to study the looms traditionally used in Bulgarian households and to point out their structural features in the various regions of our historically ethnic territory. This creates the possibility of indicating the great variety of local specific features in weaving devices, on the one hand, and to look for the reasons which conditioned them, on the other, thus leading to an attempt at a new classification.

The unity in weaving traditions among the Bulgarians is largely determined by the use of a vertical and a horizontal loom. The vertical loom is comparatively less widely used and is represented by the *upright loom* and the more intricate *carpet-making loom*. In comparing the two, the development of its form and structure is clearly apparent.

The horizontal loom is widespread all over the Bulgarian ethnic territory. Despite certain local peculiarities in its form and structural elements, as a whole its construction shows unity in all regions of the country. These peculiarities illustrate separate stages in the historical development of the device in the Bulgarian lands. Bearing in mind the evolution of the horizontal loom in constructively we can unite its varieties in two groups: a) *transitory group* and b) *contemporary domestic looms*.